

СИСТЕМНА ІНТЕГРАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ "Я-КОНЦЕПЦІЯ" У ПОДОЛАННІ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ БАР'ЄРІВ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Котлова Людмила Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри психології, логопедії та інклюзивної освіти,

Захарчук Катерина Сергіївна

Студентка спеціальності Спеціальна освіта
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

Активне впровадження інклюзивної освіти в Україні є невід'ємною частиною глобальних процесів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, незалежно від їхніх психофізичних особливостей. У цьому контексті особливої уваги потребують учні з порушеннями писемного мовлення (ППМ), оскільки ці труднощі безпосередньо впливають на оволодіння ключовими навчальними навичками.

Серед основних видів ППМ виділяють дисграфію – специфічне порушення письма, а також дислексію (порушення читання). Дисграфія, зокрема, часто зумовлена недосконалістю фонетико-фонематичних процесів, а саме: недостатнім фонематичним сприйманням, порушенням мовленнєвого аналізу і синтезу. Ці порушення створюють значні перешкоди для засвоєння письма і читання вже у початкових класах, негативно впливаючи на загальну навчальну успішність і мотивацію дитину. Хоча теоретичні засади діагностики та корекції ППМ розроблялися видатними вченими (наприклад, Л. Виготським, А. Лурією), проблема їхньої ефективної корекції саме в умовах загальноосвітнього інклюзивного середовища залишається недостатньо вивченою та вимагає удосконалення підходів.

Молодший шкільний вік (приблизно 6-11) є сенситивним періодом для психічного та особистісного розвитку. У цей час відбувається перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення, а провідною діяльністю стає навчальна. Соціальна ситуація розвитку кардинально змінюється: учитель набуває ролі головної фігури соціального контролю та оцінювання, а колектив однолітків стає основним середовищем для соціалізації.

Саме на цьому етапі, за теорією психосоціального розвитку Е. Еріксона, дитина переживає стадію "Компетентність проти Неповноцінності". Прагнення овоїти соціально значущі навички (письмо, читання, рахунок) є визначальним. Коли дитина з ППМ стикається з постійними труднощами та невдачами у письмі, це викликає хронічну академічну неуспішність. З точки зору педагогіки, успіх у навчанні є основним мірилом соціальної цінності молодшого школяра. Якщо ця сфера постійно уражена, негативна зовнішня оцінка може бути інтерпретована дитиною як дефект власного "Я", що призводить до відчуття неповноцінності та фрустрації.

Крім того, труднощі з мовленням (обмежений словниковий запас, неточність вираження думок) можуть ускладнювати інтерпретацію в колектив однолітків. Це може стати причиною соціальної ізоляції, яка, своєю чергою, лише посилює відчуття неповноцінності, створюючи замкнене коло психосоціальної дезадаптації. Подолання цих психоемоційних наслідків є не менш важливим, ніж безпосередня логопедична корекція.

З позиції культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, порушення писемного мовлення створюють значний розрив у "зоні найближчого розвитку" (ЗНР) дитини, коли вона не може самостійно виконати академічне завдання. Завдання інклюзивного навчання полягає у наданні підтримки. Однак для того, щоб ця підтримка була ефективною, дитина має бути психологічно стійкою.

У молодшому шкільному віці активно формуються ключові психологічні новоутворення, зокрема внутрішній план дій та рефлексія – здатність усвідомлювати та аналізувати власні дії та почуття. Хронічна неуспішність, спричинена ППМ, гальмує розвиток цих функцій, оскільки дитина втрачає контроль над результатом своєї провідної діяльності. Самооцінка на цьому етапі є нестійкою і сильно залежить від зовнішньої оцінки дорослих. Необхідно переводити зовнішню (оцінкову) мотивацію у внутрішню (пізнавальну активність) шляхом позитивного підкріплення.

Саме тому психосоціальна підтримка, спрямована на розвиток емоційного інтелекту та позитивної "Я-концепції", є необхідним підґрунтям для успішної когнітивної (логопедичної) корекції.

Академічна Складність (ППМ)	Психосоціальний Наслідок	Теоретичний Конфлікт (Е. Еріксон)
Дисграфія/Дислексія (хронічні помилки)	Хронічні академічні невдачі, розчарування, фрустрація	Компетентність vs. Неповноцінність
Труднощі мовленнєвого вираження	Ускладнення соціалізації, соціальна ізоляція, уникнення колективу	Відчуття неповноцінності, порушення соціальної інтеграції
Необхідність самоконтролю/довільності	Підвищена залежність від зовнішнього контролю, порушення саморегуляції	Відсутність внутрішнього плану дій, нестійка самосвідомість

Таблиця 1: Зв'язок між порушеннями писемного мовлення та психосоціальними бар'єрами

Емоційний інтелект (ЕІ) визначається як здатність розпізнавати, розуміти та ефективно керувати власними емоціями, а також розпізнавати та впливати на емоції інших (емпатія). ЕІ з однією з критично важливих компетентностей для всіх учасників освітнього процесу, особливо для дітей з особливими освітніми потребами (ООП).

Теоретична модель функціонування ЕІ, що використовується у психологічній практиці, структурує його за трьома основними категоріями:

1. Оцінка та вираження емоцій: ця категорія включає інтраперсональний ЕІ (оцінка власних емоцій через вербальні та невербальні прояви) та

інтеперсональний ЕІ (оцінка емоцій інших через невербальне сприйняття та емпатію).

2. **Регуляція емоцій:** охоплює здатність до регуляції як власних емоційних станів, так і емоцій інших людей.

3. Використання емоцій: стосується контролю експресії, самомотивації та управління власними емоціями для досягнення цілей.

Для дітей із ППМ, які регулярно переживають фрустрацію та розчарування через академічні невдачі, розвинений ЕІ діє як потужний компенсаторний механізм. Здатність розпізнавати свої почуття та управляти ними дозволяє дитині ефективніше справлятися зі стресом і легше адаптуватися до змін. Навчання дітей керувати емоціями також опосередковано підвищує їхню навчальну ефективність, оскільки сприяє кращій концентрації уваги та пам'яті, які є необхідними для корекційної роботи.

Коли дитина стискається з когнітивним збоєм, спричиненим порушенням писемного мовлення, це може призвести до швидкої емоційної перевантаженості та тривожності. Якщо відсутній механізм внутрішнього управління, емоційний стан стає джерелом зниження загальної навчальної ефективності. Емоційний інтелект, особливо його категорія Регуляція, надає дитині можливість вербалізувати свої відчуття, що забезпечує контроль над ефективними реакціями. Це дозволяє зберегти когнітивний ресурс, необхідний для наполегливості у виконанні складних навчальних завдань. Таким чином, розвиток ЕІ, таких як самомотивація та управління емоціями, є надійним інструментом для внутрішньої стійкості, що мінімізує залежність від зовнішнього негативного підкріплення.

Робота з дітьми з ООП вимагає від педагогів, психологів та логопедів креативного підходу, емпатії та використання практичних, творчих та ігрових методів.

Категорія ЕІ (За С. Холм та ін., адаптовано)	Кореляційний Компонент	Корекційна Мета у Дітей з ППМ
Оцінка та вираження емоцій	Невербальне сприйняття, Емпатія	Покращення соціальної комунікації, зменшення соціальної ізоляції
Регуляція емоцій	Регуляція власних емоцій, Контроль експресії	Вміння справлятися з фрустрацією від помилок у письмі, запобігання афективним зривам
Використання емоцій	Самомотивація, Управління власними емоціями	Підтримка внутрішньої навчальної мотивації та когнітивної наполегливості (навіть при труднощах)

Таблиця 2: Категорії Емоційного Інтелекту та їх корекційна мета

Формування «Я-концепції» та розвиток базових моральних орієнтацій є центральним завданням особистісного розвитку у молодшому шкільному віці. Самооцінка дитини є динамічною та залежною від успішності в новій провідній

діяльності. Хоча самооцінка може бути завищеною, вона залишається нестійкою і тісно пов'язаною із зовнішньою оцінкою, зокрема, оцінкою вчителя.

Вступ до школи передбачає фази адаптації, індивідуалізації та інтеграції. Наявність ППМ ускладнює фазу індивідуалізації, оскільки письмове мовлення є основним засобом демонстрації набутих знань та навичок. Неможливість ефективно проявити себе через академічний дефіцит може призвести до стійкого негативного образу себе.

Для дитини з ППМ, яка щоденно стискається з помилками, формується ланцюг негативного підкріплення, що призводить до інтерналізації неуспіху. Постійна критика або невдачі в письмі та читанні живлять відчуття неповноцінності, що може бути посилене соціальною динамікою в класі. Саме тому ключовим завданням психолого-педагогічного супроводу є забезпечення позитивного підкріплення та цілеспрямоване врахування індивідуальних особливостей, відходячи від оцінювання лише за успішності у письмі.

Для ефективного подолання відчуття неповноцінності необхідно навчити дитину відокремлювати свій дефіцит (ППМ) від своєї особистості («Я-концепції»). Це вимагає децентралізації критеріїв успіху. Фахівці мають фокусуватись на розвитку свідомого самосприйняття, акцентуючи увагу на сильних сторонах, не пов'язаних з академічними навичками, таких як творчість, соціальні здібності чи особистісні якості.

Важливо переключати увагу дитини з зовнішньої оцінки (неуспіху в письмі) на внутрішню атрибуцію успіху. Це означає, що дитина має навчитися пов'язувати позитивні результати та досягнення зі своїми внутрішніми зусиллями та здібностями. Використання тренінгових вправ, спрямованих на самопізнання та свідоме самоприйняття, сприяє усвідомленню власної цінності. Наприклад, адаптована методика «Гарячий стілець» дозволяє групі надавати позитивний зворотній зв'язок, виділяючи набуті досягнення та позитивні риси. Це підтвердження цінності дитини в соціальних та емоційних ролях слугує прямою превентивною стратегією проти формування низької самооцінки. Вербальне затвердження внутрішньої цінності, наприклад, через «Декларацію Моєї Самооцінки» В. Сатір, підкреслює право дитини володіти своїми думками, почуттями та діями («Я-це я»).

Ефективний розвиток ЕІ та позитивної «Я-концепції» у дітей молодшого шкільного віку з ППМ має ґрунтуватися на ігрових, творчих та інтерактивних методиках, оскільки гра є провідною формою їхньої діяльності, що забезпечує найбільш ефективне засвоєння навичок.

Розвиток емоційного словника є критично важливим. Вправа «**Мова емоцій**» навчає конструктивній комунікації шляхом використання формули: «Я відчуваю..., тому що.. Я хотів(ла) би...». Це допомагає дитині свідомо вербалізувати свій стан, переходячи від імпульсивної реакції до контрольованого вираження почуттів. Щоденна гра «**Що я відчуваю сьогодні**», де дитина вибирає картку з емоціями, вчить усвідомленому сприйняттю та проживанню емоцій. Вправа

«Протилежності» (наприклад, веселий – сумний) сприяє розширенню емоційної лексики та диференціації станів.

Для зниження тривожності та розвитку сенсорної інтеграції використовується метод «Коробочка щастя». Дитина створює уявну «коробочку», наповнюючи її образами, що викликають радість, залучаючи всі п'ять почуттів (нюх, зір, дотик, слух, смак). Це є методом сенсорного заземлення. «Емоції в картинах» та «Емоційний альбом№ використовують малювання та фотографії для невербального вираження внутрішнього стану. Оскільки ППМ є мовленнєвим дефіцитом, арт-терапевтичні канали дозволяють дитині обійти цей дефіцит і виразити свій стан через колір і композицію.

Казкотерапія є визнаною арт-терапевтичною технікою, ефективною для психокорекційної роботи з дітьми з ООП, зокрема для розвитку позитивної «Я-концепції» та соціальної адаптації. Казка створює безпечне середовище для моделювання життєвих проблем та пошуку рішень.

Системна робота над казкою включає такі ключові етапи :

1. **Знайомство з головним героєм**, який може мати труднощі, схожі на ті, що переживає дитина (наприклад, труднощі у навчанні чи спілкуванні).

2. **Розповідання казки** з акцентом на емоційний стан персонажів.

3. **Аналіз причинно-наслідкових зв'язків**, що призвели до емоцій чи подій, сприяючи розвитку рефлексії.

4. **Спільне розповідання або дописування казки** (казкотерапія, лялькотерапія). Це стимулює творчість дитини, дає їй змогу «прожити» позитивний досвід та знайти власні ефективні механізми пошуку та прийняття рішень.

Групова робота є потужним інструментом для формування навичок дружньої комунікації та свідомого самосприйняття. Важливо адаптувати методики, які працюють із самооцінкою. Наприклад, вправа «Гарячий стілець», хоча й розроблена для старших школярів, може бути спрощена для молодших. Вона використовується для цілеспрямованого надання позитивного зворотного зв'язку від групи, фокусуючись виключно на набутих досягненнях та позитивних особистісних рисах (наприклад, старанність, доброта, вміння співпрацювати). Це зміцнює самоповагу і сприяє усвідомленню власної цінності. Використання таких вербальних інструментів, як «Декларація Моєї Самоцінності», слугує прямим утвердженням внутрішньої цінності дитини, що є життєво необхідним для протидії відчуттю неповноцінності, викликаному навчальними труднощами.

Успіх у подоланні психосоціальних бар'єрів вимагає не ізольованої, а системної міждисциплінарної співпраці. Це передбачає тісну взаємодію логопеда, вчителя та практичного психолога. Фахівці Інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ) відіграють ключову роль у розробці та реалізації програм розвитку ЕІ для дітей з ООП. Психосоціальна підтримка має бути інтегрована безпосередньо в корекційно-розвивальний процес. Наприклад, розвиток мовленнєвого аналізу та синтезу на логопедичних заняттях може поєднуватися з вербалізацією емоцій,

використовуючи формули, що розвивають ЕІ. Такий командний підхід забезпечує уніфіковане позитивне підкріплення та цілісний розвиток дитини.

Фундаментальна мета інклюзії полягає у тому, щоб жодна дитина не відчувала себе виключеною чи «іншою». Для дітей з ООП, особливо тих, хто постійно переживає стрес через навчальні труднощі, критично важливим є створення психологічно безпечного мікроклімату, що характеризується чіткістю, зрозумілістю правил і передбачуваністю діяльності. Якщо освітнє середовище є неструктурованим або небезпечним, це підвищує рівень тривожності дитини. Підвищена тривожність викликає емоційне перевантаження, яке блокує доступ до вищих психічних функцій, таких як довільна увага, пам'ять і самоконтроль. Навпаки, безпечне та передбачуване середовище знижує когнітивне навантаження, пов'язане з тривогою. Це є передумовою для ефективного розвитку ЕІ та Я-концепції, оскільки ці інтервенції вимагають від дитини емоційної відкритості та довіри. Педагогічний колектив повинен демонструвати високу компетентність та креативний підхід, наповнений емпатією, щоб забезпечити цей сприятливий клімат.

Ефективність корекційно-розвивальної роботи значно підвищується, коли підтримка дитини продовжується за межами школи. Батьки є невід'ємною частиною освітнього процесу та цільовою аудиторією для програм підвищення кваліфікації щодо розвитку ЕІ. Фахівці повинні надавати батькам методичну підтримку, навчаючи їх застосовувати ті самі ігрові та комунікативні техніки (наприклад, «Мова емоцій») в домашніх умовах. Це дозволяє родині підтримувати позитивне підкріплення та самосвідомість дитини, підвищуючи роль сім'ї в її соціалізації та розвитку.

Для забезпечення наукової обґрунтованості та ефективності програми супроводу необхідно проводити постійний моніторинг. Оцінка ефективності програми корекції писемного мовлення має включати не лише академічні показники, але й динаміку психосоціальних змін. Критерії оцінки мають відповідати структурним категоріям ЕІ (оцінка, регуляція, використання) та ключовим компонентам Я-концепції (самооцінка, рівень фрустрації, соціальна адаптація).

Висновки та Рекомендації. Узагальнення впливу інтегрованого підходу

Проведене дослідження підтверджує, що порушення писемного мовлення у молодшому шкільному віці створюють глибокі психосоціальні бар'єри, які можуть призвести до стійкого відчуття неповноцінності та соціальної дезадаптації. Для подолання цих наслідків необхідна системна інтеграція логопедичної корекції та психологічного супроводу, сфокусованого на розвитку емоційного інтелекту (ЕІ) та позитивної «Я-концепції». Цілеспрямований розвиток ЕІ діє як потужний компенсаторний механізм, надаючи дитині інструменти внутрішньої регуляції, які дозволяють керувати фрустрацією, спричиненою академічними невдачами. Одночасно, формування позитивної «Я-концепції» через акцент на неакадемічних досягненнях допомагає дитині відокремити функціональний дефіцит (ППМ) від самоцінності, що є ключовим для успішної соціальної інтеграції та розвитку рефлексії.

Детальні рекомендації для освітніх практиків

На основі аналізу механізмів психосоціальної підтримки дітей з ППМ в інклюзивному класі, фахівцям рекомендуються наступні стратегії:

1. **Розширена Діагностика:** Обов'язкове включення оцінки рівня розвитку ЕІ та компонентів Я-концепції у комплексне психолого-педагогічне обстеження дітей з порушеннями писемного мовлення.

2. **Інтегрований Методичний Інструментарій:** Регулярне використання ігрових технік для розвитку ЕІ, таких як «Мова емоцій» та «Коробочка щастя», а також наративних методів (казкотерапія) для моделювання позитивних стратегій поведінки та розвитку самосвідомості.

3. **Пріоритет Психологічної Безпеки:** Забезпечення передбачуваного, чітко структурованого та емоційно безпечного освітнього середовища. Це є фундаментальною передумовою для успіху будь-яких корекційних втручань, оскільки знижує рівень тривожності та максимізує когнітивні ресурси дитини.

4. **Міждисциплінарна Команда:** Створення ефективної моделі міждисциплінарної взаємодії (логопед-психолог-вчитель-асистент) для забезпечення уніфікованої стратегії корекції та постійного позитивного підкріплення сильних сторін дитини.

5. **Навчання Батьків:** Активне залучення батьків до корекційно-розвивального процесу, зокрема, через навчання їх практичним технікам розвитку ЕІ, що дозволить підтримувати позитивну динаміку в домашньому середовищі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кобильченко В. В. Особливості мовленнєвого розвитку дітей в умовах інклюзивного навчання. 2022. 240 с.

2. Корнєв О. О. Діагностика та корекція порушень писемного мовлення у дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивного навчання. 2020. 420 с.

3. Мартиненко О. М. Психосоціальні аспекти порушень писемного мовлення у молодших школярів: монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 172 с.

4. Попова А. С., Петровська К. В. Розвиток емоційного інтелекту у дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 130 с.

5. Тарасун В. В., Шеремет М. К. Логопедія: теоретико-методичні засади : підручник. Київ : НПУ, 2015. 600 с.